

NORDISKA MUSEETS OCH SKANSENS ÅRSBOK

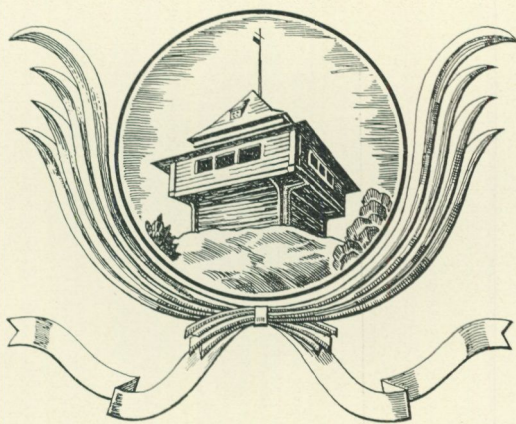
1

9

3

2

NORDISKA MUSEETS
OCH SKANSENS
Å R S B O K
F A T A B U R E N

1 9 3 2

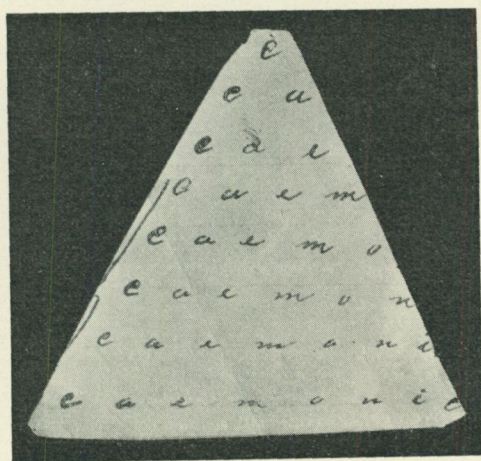
Redaktion:

ANDREAS LINDBLOM · GÖSTA BERG · SIGFRID SVENSSON

Årsbokens omslag, som visar ett parti av Skogaholms herrgård samt titelvignetten, som återger Björkviksfatburen, äro tecknade av amanuensen Gotthard Gustafsson.

Tryckt hos Victor Pettersons Bokindustriaktiebolag
Stockholm 1932

O R D E T S M A K T

Medicinska formler och besvärjelser
till invärtes bruk.

Av LOUISE HAGBERG.

I oktober år 1890 erhöll Artur Hazelius från en vän, dåvarande provinsialläkaren Wilhelm Bergsten i Norrköping, ett brev, vari denne skriver:

»Här sänder jag vidare en papperslapp med bokstäfver på. Denna påträffade jag upp i Kolmorden hos en familj som hade ett barn sjukt i frossan, och hade en dylik lapp ingifvits barnet för nämnd sjukdoms botande. Som Du ser är lappen 3-kantig. Af denna lapp hade, som qvinnan, modern, uppgaf,

Vignett. Fig. 1. Formellapp från Kolmården, Östergötland. Nordiska museet 62,450.

stycken afklippts och ingifvits barnet hvarje dag i 8 dagars tid och det så att första dagen uppåts det nedersta c, andra begge i, 3:dje tre n och så vidare.»

På av Hazelius' med anledning härav framställda frågor skriver Bergsten vidare i ett par senare brev: »Du frågar i ditt sista bref rörande den där amuletten för frossan (papperslappen med kabbalistiska ord), om den var en afskrift eller original. Jag tror att sådana lappar aldrig finnas i original, åtminstone har jag aldrig sett andra än som varit skrifna på nytt modernt papper och med nya typer. Och hur skulle det väl vara annorlunda, då man besinnar att lappen för att göra verkan måste uppätas och att således hans existens är ganska efemär. Pappersbiten fick jag af qvinnan och har i orubbat skick lemnat Dig densamma.» — »Den skrifna lappen för frossans botande, som jag sände Dig, var ämnad att uppätas, då jag af qvinnan mottog densamma.»

Detta var, vad doktor Bergsten hade att förmäla om lappen ifråga, som samma år införlivades med museets samlingar och här ovan finnes avbildad. De »kabbalistiska» orden utgöras av ordet »Calmonic» jämte förkortningar härav, skrivna i en triangel å ett likaledes triangelformigt papper. Det var fordom vanligt att vid utskrivandet av magiska formler skriva orden så, att de bildade en liksidig triangel, vilken bild i kristen tid använts som symbol av treenigheten. Men även judarna buro som talismaner papper med i triangel skrivna hebreiska bokstäver och likaså ha i Indien burits metallamuletter i triangel-form (Seligmann, Der böse Blick). Av Bergstens brev att döma synas formellappar liknande den han sände till Artur Hazelius för hans Nordiska museum, då ej ha varit så alldeles ovanliga inom Östergötland. Men även från andra delar av vårt land känner man sådana. Från Södermanland omtalas, att en dylik lapp skulle klippas i tre eller nio bitar, varefter en tredjedel ingavs den sjuke, en tredjedel påbands honom, och resten förvarades i hans kläder. Här meddelas två variationer av den text lapparna försågos med:

K	F
Ka	Fö
Kal	För
Kala	Förf
Kalam	Förfr
Kalama	Förfro
Kalamar	Förfros
Kalamara	Förfross
Kalamaran	Förfrossa

Å formeln till höger säges det alltså rent ut, att det var frossan det gällde. Vidare kunde man för ett ältsjukt barn skriva på nio papperslappar: »Från oro till ro», varav en lapp skulle inges barnet varje torsdag. Den som berättat härom, den för sina upppteckningar av sörmländsk folktro från 1800-talets senare hälft kände metallarbetaren G. Ericsson, omtalar vidare, att man ävenså brukade rita en liksidig triangel på ett blad ur moderns fästmöpsalmbok och uppdelade denna i ytterligare tre trianglar med siffrorna 3, 9 och 27 inom dessa. Huvudtriangeln klipptes sönder och de små trianglarna blandades om varann, varefter en ingavs den sjuke, en påbands honom, och en förvarades i hans kläder, vilket allt skulle ske honom ovetande. Här har det heliga tretalet, som ju utgjort magiens förnämsta tal, genomgående blivit använt och än ytterligare förstärkt genom upprepad multiplicering med sig självt. Denna kur kunde brukas till olika ändamål, under det att de förut omnämnda enbart användes mot frossan, av vilken det fanns mångahanda slag, såsom storfrossa, vår-, sommar- och vinterfrossa, annandagsfrossa o. s. v.

Alla barn »skulle» förr alltid frysa ältfrossan, vilken ej skulle botas, förrän det sjuka barnet frusit trenne gånger. Till Nordiska museets arkiv har doktorinnan Anna Arwidsson uppptecknat, att det en gång var en liten gosse, han var född 1845, som frös älta, och som bot skrevs det något på en liten smal pappersremsa, vilken klipptes i ena kanten — troligen för varje

bokstav — varefter den rullades ihop. Sjuklingen fick ej se vad som stod på lappen. För var dag revs en bit av efter klippet, som han skulle äta upp, men han fick ej rulla upp remsan eller se på biten han åt upp, ty det skulle då ej hjälpa. Detta sades vara ett den tiden vanligt sätt att bota ältan. Den sjuke gossen, vilken på äldre dagar själv berättat härom, hade haft sin remsa förvarad i ett halvt urblåst äggskal.

Som ju inte vem som helst förstod sig på att »skriva bort» sjukdomar, vände man sig vanligen till någon »klok», som riktigt kunde konsten. Denne fick emellertid ej vara släkt med den sjuke och ej heller av samma kön. Allt skulle ske under djupaste tystnad; använde den kloke under behandlingen några vissa besvärjelser, mumlades dessa så lågt, att patienten ej skulle höra vad som sades, ty då kunde den magiska kraften förstöras. Formellappens innehåll hölls ävenså strängt hemligt, gjordes ej det, kunde sjukdomen förvärras, ja rent av sluta med döden. Den som vågade öppna en dylik sedel, sades bringa olycka över den sjuke, sig själv och hela sitt hus. Det är ju ej att undra på, om kunskapen om dylika lappar i våra dagar nästan alldeles försvunnit och det även å orter, där de för ej så länge sedan använts. På en färd i Uppland år 1929 för Nordiska museets räkning lyckades dock doktorinnan Arwidsson att få höra talas om dylika lappar. Vid samtal med en småbrukarhustru därstädes, inflyttad ifrån Västmanland, frågade hon henne, om hon kände till något botemedel emot frossan. Kvinnan ifråga, som hade varjehanda samlingar av gamla föremål, var mycket intresserad av allt, som rörde forna tider. Utan att svara steg hon upp och började att leta i sina gömmor efter en bit papper. Så fick hon omsider tag i ett och satte sig att skriva. När hon slutat lämnade hon papperet till doktorinnan Arwidsson med orden: »Där ska' hon få ett botemedel mot frossan». Hon hade då på lappen skrivit följande formel, som mycket erinrar om några av den bekanta folklivsforskaren Eva Wigström ur en skånsk svartkonstbok gjorda avskrifter:

Kulumaris
 Kulumari
 Kulumar
 Kuluma
 Kulum
 Kulu
 Kul
 Ku
 K

Vid arbete i vattensjuka åkrar ådrogo sig arbetarna ofta frosskakningar, så att de blevo alldeles blåa i ansiktet, vilket i Skåne kallades för »kålla», det vill säga frossa. Det var en gång en dräng i Åkarp, berättar Helge Rosén, som fått kållan och för att bota den fick han då av en klok gumma nio papperslappar. På den första hade hon skrivit ett »k», på den andra »kå», på den tredje »kål» och så vidare tills det på den sista stod »kållamana». Drängen fick noggranna föreskrifter att på morgonen före soluppgången gå ned till rinnande vatten och medhava den första med »k» skrivna lappen, doppa den i vattnet och därefter svälja ner den. Hade han den första kållan, skulle han då genast bli bra, annars var det att fortsätta med »kå»-lappen och så vidare, ända till dess han träffade på den rätta. — Först när man känner till en sjukdoms rätta namn, kan man ju få bukt med den. — Man kunde också skriva »Kållana», vilket säges betyda »mana bort frossan» (Torgny Segerstedt i Nordiska museets arkiv).

Att på detta sätt bota sjukdomar är icke senare tiders påfund. Det var ett redan under den klassiska forntiden känt och anlitat botemedel, varvid formlerna skrivits på papper, matvaror eller annat och så förtärts eller svalts ned. »Fylakterier» (d. v. s. skyddsmedel eller amuletter) »ätas», heter det i en på latin avfattad beskrivning från denna tid, »av människor, på det att de må bli delaktiga av den gudom eller gudomliga kraft, som finnes i fylakterierna». (Andree Eysn i »Volkskundliches».) Om de s. k. påvliga konceptionssedlarna, som voro gjorda av invigt

papper och av karmelitermunkarna till billigt pris försålles, berättar Viktor Rydberg i sin »Medeltidens magi», att de, om de nedsvaldes, botade naturliga och övernaturliga sjukdomar.

Här i Sverige hade man under medeltiden brukat att skriva magiska ord på översidan av en matbit, som gavs den sjuke att äta. I Linköpings stiftsbibliotek finnes en märklig, av G. E. Klemming i tryck utgiven samling medeltida läkedomshandskrifter. En av dessa, vilken troligen är skriven i början av 1500-talet och synes ha tillhört en praktiserande läkares anteckningar, innehåller följande recept emot frossa: »För Kollsiucka skriff dessa 3 ord på 3 stycker huette brö. Ett ord på huartt stycke och giff thenn siucka att äta huar effter orden stå GADA + GABA + GALIA + giff tenn siuckä att äta när skelvan tager på mennsken.» — För ett par år sedan bekantgjorde K. Rob. V. Wikman i tidskriften Budkavlen ett intressant aktstycke, daterat 1582, ur det de la Gardieska arkivet i Lund. Här finnas ett par recept »för skelfuan», varav det ena med formeln Kalmerij. I Nils Gabriel Djurklous handskriftsamling i Örebro finnes en avskrift av en gammal svartkonstbok, benämnd »Salomoniska Magiska Konster». Där påträffa vi ett medel mot frossa, vari formeln fem sista rader äro de samma som i »Kalmerij»:

Kalamiber
Kalamibe
Kalamib
Kalami
Kalam
Kala
Kal
Ka
K

Och vidare läses i receptet: »Sedan klipper man emellan hvarje rad dock så at de hänga tilsammans; dessa wewas wäl tillsammans samt läggas i et stop *godt* öl. Något för än frässan kommer, tages in på en gång.» — Ett annat »säkert sympatie» för frossan ur samma källa återges å fig. 2.

Ett säkert sympatie för frässan

Skuf nulanitien 9 rader på brö och låt den fin-
ke äta en rad eller skifva på fastande mage så
länge det nöcker:

Kaladaria 5

Kaladari

Kaladar X

Kalada 69

Kalad 00

Kala Kiö bot

Kal M,

Ka lut med den varma

K. n n.

Fig. 2. Formel mot frossan. Ur »Salomoniska Magiska Konster» i Djur-
klous avskrift. Örebro läns museum.

Förutom mot frossa ha medicinska formellappar även mycket brukats mot tandvärk. Så omtalas ifrån Äppelbo i Dalarna en gammal trollgubbe, som kunde skriva lappar mot tandvärk. Åt en annan gubbe hade han en gång lagat i ordning fyra papperslappar. På den första skrev han: »I Jesu namn», på den andra: »Till bords vi gå» och på den tredje: »Välsigna Gud den mat vi få.» Att maten hade sin inverkan på tänderna synes han ha insett. Lapparna skulle intagas en och en i sänder, men vad som vidare åtgjordes mindes ej museets meddelare, ty det var minst en 60—70 år sedan Äppelbogubben praktiserade. Men det var nu inte alla, som kunde styra sin nyfikenhet beträffande de mystiska lapparna. I den danske biskopen E. Pontoppidans år 1736 på latin författade, av J. Olrik översatta och 1923 utgivna »Fejekost», en förmaningsskrift avsedd att »ur de danska länderna sopa ut den gamla surdegen av hedniska och katolska kvarlevor» berättas följande historia om en kvinna, vilken hade låtit åt sig skriva ett läkedomspapper för

tandvärk. Hon hade därvid fått föreskrift om att hon, utan att varken öppna eller läsa detsamma, skulle på den nionde dagen kasta papperet i eld eller rinnande vatten. Som hon emellertid ej kunde lägga band på sin nyfikenhet öppnade hon sedeln och fick då till sin förtrytelse läsa följande:

»Var du ey en skiden Soe

Da fik du vel i dine Tænder roe.»

Härigenom fick hon veta, att hon hade försummat att hålla sin mun ren, vilket var det bästa skyddsmedlet mot tandvärk.

Det var också allehanda andra slags sjukdomar som skrevos bort. I Vallby i Uppland fanns en klok gumma, som kunde konsten att skriva bort sjukdomar. Men det var längesedan hon levde, ty den som berättat härom, skriver en meddelare till Nordiska museet, var född år 1840 och hade hört talas därom av sin mormor, som ju måste varit född på 1700-talet. Den ovan-nämnda gumman brukade rita några kors och figurer på en liten lapp av tjockt papper och så stryka sirap på den, varefter den sjuke fick tugga sönder och svälja ned lappen, under det att gumman läste några besvärjelser, som ingen kunde få reda på. Och minst 150 år skall det vara, berättar vidare till Nordiska museet Edvard Olsson i Bålstad, sedan »Moffars Per» i Nordmark i Värmland utförde sina kurer, med vilka han botade både folk och kreatur. Han hade därvid små papperslappar, som han behandlade på något sätt, men ingen fick se på, när han ritade och skrev på lapparna, vilka han därefter lade in i litet havremjöldeg, som rullades till en kula. När »Moffars Per» var ute och gick i gårdarna för att bota, svarade han aldrig på tilltal eller hälsade på någon, förr än han var på hemväg. Allt skulle ju ske i största tysthet. I Skillingmarks socken i samma landskap skall det för övrigt vid början av 1800-talet ha funnits många, som »gjorde åt för sjukdomar», varvid de gärna ville ha lappar ur en därstädes befintlig »trolleribok», som år 1794 hade ägts av en gubbe i Gunnerud. Lapparna troddes då bli

kraftigare. Men för övrigt var inte tillgången på papper förr i tiden så stor som nu, så att ofta blev det nödigt att ta något »bokbla» ur en bok. På lappen smordes en smörja av deg m. m. Mycket bra ansågs det vara, att i denna »påsmörjning» ta litet av »förbränne», d. v. s. de första dropparna som runno ut ur pipen, när de började att bränna brännvin. Den, som behandlat lappen, skulle också ge in den, och bästa tiden därför sades vara »andarnas tid», kl. 12 på natten, eller också 12 på dagen.

När det i Gräsmark — vi befinna oss fortfarande i Värmland — talades om »lappen», menades det alltid en med en besvärjelseformel påskriven lapp. Denna kunde av någon trollkunnig gubbe eller gumma inläsas i något, som den sjuke skulle äta eller dricka eller smörja sig med eller ha på det sjuka stället en viss föreskriven tid. Den å »lappen» skrivna besvärjelsen kunde också läsas in i något, som skulle kastas som offer i en bäck eller så. Med gott resultat säges den kuren i all hemlighet ha blivit utförd till och med i en sjukstuga och det så sent som för omkring en femtio år sedan. Det har även hänt, att läkares recept ibland råkat ut för att i likhet med de för sådant bruk avsedda formellapparna förtäras av den sjuke, men de innehålla ju också ofta konstiga latinska eller för övrigt svårtydda ord.

De medicinska formellapparnas tid är ännu ej förbi. I katolska länder anses sedlar med bilder av helgon eller madonnan, med eller utan barnet, såsom särskilt verksamma. Det finnes till och med särskilda för ändamålet tryckta bilder, vilka alltfjämt säljas i de små invid vallfartskyrkorna belägna försäljningsständer. Dylika sedlar, vilka även kallas för »andlig medicin», ha brukats uti Bayern, Österrike, Frankrike och Italien. Den här, fig. 3, avbildade inköptes av författaren år 1929 i ett dylikt stånd i vallfartsorten Maria Zell i Steiermark. Sedan en sådan lapp vigts eller välsignats i kyrkan av prästen, avklippes vid behov en bild och sväljes, varigenom den sjuke får bot genom den i bilden inneboende kraften. Dylika lappar

kunna även ges åt husdjuren. På tyska benämns de be-tecknande nog: Esszett'l, Essbild'l och Schluckbilder, d. v. s. sedlar och bilder som ätas eller sväljas. Å orter, där sådana tryckta sedlar ej finnas tillgängliga, bruka bönderna i stället klippa ur och svälja ned de i de små för mindre läskunniga avsedda bondekalendrarna befintliga helgonbilderna, fig. 4.

Men annars ha, som vi ovan sett, lapparna i allmänhet innehållit skrivna formler, vilka utgjorts av mer eller mindre förvrängda, till synes alldeles meningslösa ord. För att verka behövde en dylik formel alldeles icke innehålla något förnuftigt. Det är det hemlighetsfulla, det obegripliga, som oftast tilltros den största verkan. Men vad kunna väl egentligen de här anförda mystiska formlerna ursprungligen ha betytt? Och hur ha de kommit till? Det är en lång historia, som dock här måste skildras i få ord. Det talade ordet har i alla tider ägt stor makt. I en gammal dansk läkebok kan man läsa en latinsk vers, på svenska av Martin Lundqvist sålunda återgiven:

»Ordet av Kristus fick makt,
så stenar och örter tillika,
stenar och örter gavs mindre,
för ordet får allting vika.»

Redan före Kristi födelse ha emellertid hos de gamla folken vissa uttalade ord tilltrots magisk kraft, och genom besvärjelser eller läsningar innehållande mäktiga namn och formler ha människorna sökt att inverka på naturmakterna eller på gudomligheterna. Så har det varit hos alla folk. Vad särskilt de gamla nordborna beträffar, så veta vi genom fornnordiska urkunder, att våra hedniska förfäder betjänade sig av trollsånger och besvärjelser för att förmedelst dessas magiskt verkande kraft såväl avvända som framkalla ont. När så konsten att rista runor liksom senare att skriva bokstäver spred sig hit upp till Norden, kunde man ju genom dem kvarhålla de uttalade orden, vilka på så sätt blevo till en ständig besvärjelse, och som skydd

Fig. 3. »Esszettel» från Maria Zell, Österrike.

mot sjukdomar och förtrollning buros amuletter med kraftigt verkande magiska formler. Som skrivkonsten emellertid ej var allmän egendom, utan endast känd och utövad av några få, blev den för den stora mängden till något hemlighetsfullt och mystiskt och runor och bokstäver troddes besitta hemlig trolldomskraft. Ordet runa betyder också ursprungligen hemlighet. Det fanns mäktiga lärdomsrunor och talrika läsningar eller besvärjelser mot olika slags sjukdomar, och kunskapen härom kvarlevde ännu alltjämt efter kristendomens införande, ehuru väl kyrkan som trolldom och synd stämplade sådant som ej av den sanktionerats. Så fördömdes enligt Lagerbring i hans »Svea Rikes Historia» vid ett kyrkomöte i Arboga år 1412 användandet av bland annat »bokstäver och andra märken samt obekanta ord, som inte finnas i Skriften, vilka brukas att släcka eld, döva svärd, bota sjukdomar eller hindra döden och all slags skrift i bly eller på väggen emot tandvärk och frossor». Den, som därmed beträddes, borde straffas som för dödlig synd.

I klostren, som under medeltiden i det stora hela hade hand om läkekonsten, övades av präster och munkar allehanda signe-

rier, varvid latinska formler och ord av främmande ursprung användes, och efter klostrens indragning hos oss vid reformationen var det många munkar, som gingo ut i bygderna som läkare, varvid en mängd »läsningar» spredos bland befolkningen. När år 1596 ärkebiskop Abraham Angermannus företog sin ryktbara inspektionsresa, blevo därvid en mängd personer dömda och bestraffade såsom utövare av signeri, bland annat för signelse mot »tannawerk» och »skelfvan» d. v. s. frossan, vilken konst de vanligen uppgåvo sig hava lärt av någon gammal »munkpräst» (O. Holmström). Ännu efter reformationens införande fanns det en och annan präst, som övade signeri. Så anklagades år 1599, enligt vad professor Linderholm berättar i sin »Nordisk magi», en präst i ärkestiftet för att ha skrivit på lappar och hängt på sjuka.

Vid upprepat användande förvanskades snart nog de främmande orden till oigenkännliga ramsor. Men vad betydde det, att man icke förstod dem, den heliga mässan, som lästes på latin, förstod man ju inte heller! Ju obegripligare de hemlighetsfulla formelnerna voro, ju kraftigare trodde man dem också vara. Den mycket använda trollformeln »Abracadabra» har även övergått till att beteckna något som ett obegripligt sammelsurium.

Förutom genom muntlig tradition ha läsningar och formler även spritts genom svartkonstböckerna, under vilket namn även läkeböcker och receptsamlingar ofta gingo. Mycket spridda i tysktalande länder ha bland andra de så kallade »Colomanibüchlein» eller »Kulmani—Kulumani—Culmoni» eller Kolomanisegen (Segen = välsignelse) varit, vilka innehålla välsignelsebringande formler till skydd mot sjukdomar, oväder m.m. Ända in i våra dagar ha de små Kulmoniamuletterna tilltrots stor kraft. Men vem var då den, som givit upphov till detta kraftmedel? För att få reda på honom få vi gå tillbaka till början av andra årtusendet efter Kristi födelse. Gamla urkunder berätta nämligen om en abbot vid namn Coloman, vilken ursprungligen hetat Ethelred, och som var son till en konung i

Fig. 4. Sida för 11—31 oktober 1932 ur almanacka, tryckt i Graz.

»Yberien». På en pilgrimsfärd till Jerusalem år 1012 hade denne i Nedre Österrike blivit gripen som spion, marterad och avrättad. Efter sin död blev Coloman — namnet skrivs även Colman, Colum, Columan, Columba och Columbanus — dyrkad som helgon uti Österrike och särskilt som Nedre Österrikes skyddspatron. (Hoffman-Krayer: Aberglaube.) Den helige Colomans dag infaller den 13 oktober, vilken dag i tyska och österrikiska almanackor bär hans namn, jämför fig. 4. Inom vårt land synes emellertid Colmaniböckerna ej ha varit spridda. Åtminstone ha vi hitintills icke här kunnat spåra dem. Men möjligt är ju att någon munk under medeltiden använt den helige Colomans namn som kraftig hjälp vid

sjukdomstillfällen. Helgonens namn ha ju tilltrots magisk besvärjelsekraft, och genom att i sig upptaga ett heligt namn fick man del av den i detsamma inneboende kraften. Men när så den helige Colomans namn gång efter annan skrevs av, förändrades det efter hand. Redan tidigt hade ju namnet dessutom skrivits på olika sätt, och snart nog kunde sålunda Kulumani ha blivit Kulumaris¹, liksom Kolomann — Kålamana. När på den skånska landsbygden en dylik formellapp skulle användas för att bota frossan eller »kållan» (kollan) är det ej att undra på, ifall det främmande ordet omtyddes på svenska som en maning till sjukdomen att försvinna. Jämföra vi så vidare formellerna: »Kalamaran», »Kalamiber», »Kaladaria» och »Kalmerij» förete de ju en viss inbördes likhet som även tyder på ovanstående ursprung. Detsamma torde även formeln »Calmonic» ha. Steget från Colman till Calmonic är ej långt. Med all sannolikhet utgör alltså den för något över fyrtio år sedan på östgöta-bygden funna och nu i Nordiska museet förvarade formellappen ett minne av det österrikiska för över 900 år sedan levande helgonet, den helige Coloman. Man kan ej alltid så noga veta, var man kan finna nyckeln till en etnologisk företeelse.

¹ Lösningen till formeln Kulumaris¹ fann författaren vid en utfärd i Kärnten år 1928 under ett samtal med den kände österrikiske etnologen Georg Graber.